

VIDÉKTÖRTÉNET 2

Területi-társadalmi törésvonalak
és a boldogulás útjai

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2019

Tartalom

Módszertanok

Demeter Gábor: A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon – az agrárszférától az adóztatásig	7
Szalkai Gábor: Forgalm számlálások és közúti forgalom a kiegyezés utáni Magyarországon	69
Bán Gergely Károly: Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei	95

Tanulmányok

Szirácsik Éva: A jövevény és a helybeli gazdák gazdálkodása a divényi uradalomban (1660–1681)	119
Tompa László: Vagyongyarapítás és közösségi szerep mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században	159
Bara Júlia: Az uradalmi gazdálkodás és épületei. A Károlyi család uradalmi építkezései Csongrád vármegyében (18. század vége – 19. század eleje)	183
Dobszay Tamás: Városra vagy vidékre? Nemesi vélemények a két világról és kapcsolatukról a modernizáció hajnalán	217
Kovács Attila: Délszláv telepítések hatása a magyar–szlovén nyelvhatárra a két világháború között	233
Paréj-Farkas Katalin: „A gyermekélet fordulópontja”. Az elsőáldozás és a hozzá kapcsolódó szokások egy göcseji faluban	253
Gagyi József: „A kollektívvel kezdődött...” A kollektivizált vidék első éveit Románia egy régiójában	271

Forrás

Papp Lajos: „A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim” 1981. május 1. Közzéteszi: Horváth Gergely Krisztián	295
---	-----

Könyvek

Horváth Gergely Krisztián: Merre tart a magyar uradalomtörténet-írás? Egy kutatócsoport nyolc kötetéről	311
Bartha Ákos: A szélsőjobboldal vidéken. „A kaszásokeresztesek és Dévaványa” című kötetéről	315

Sántha István: „Kieső” élettörténetek a háborúk időszakáról. A „Finesszel köll élni” című kötetről	319
Sántha István: A háború emlékezete. Magyar nyelvű <i>oral history</i> kutatás a Délvidéken	325
Jobst Ágnes: „...Beneš és Gottwald, Mikołajczyk és Bierut, Sztálin és Churchill ugyanazon az állásponton volt”. „Kítaszítva” – A németek deportálásának kérdéséhez	331
Csikós Gábor: „Magyarországon terrorrendszer van”. Egy szocialista kirakatváros a forradalomban	335
Ö. Kovács József: A vidéki életvilágok szétrombolása. A közép-kelet-európai kommunista diktatúrák és a vidék	339
Jobst Ágnes: „Erélyesebb intézkedésre szükség nem volt, mert az egyes községek a rájuk kivetett mennyiséget önként felajánlották”. Gazdatársadalom és irányított gazdaság, 1939–1949	351
Káli Csaba: „Tündöklés és bukás”. Egy szocialista kori „lobbi” anatómiája	355
Balogh Róbert: Környezetszennyezés és államszocializmus viszonya. Túl az antitotalitárius értelmezésen	361
Csikós Gábor: Véges anyaföld. „Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon”	365
Szerzőink	369
Contents	371

Balogh Róbert

Környezetszennyezés
és államszocializmus viszonya

Túl az antitotalitárius értelmezésen¹

Pál Viktor azon magyar történészek egyike, akiket témájuk és alapképzettségük magyar egyetemekhez és magyarországi levéltárakhoz is köt, karrierjük azonban a globális történettudományba integrált kutatóhelyeken ívelt fel az elmúlt években. Elsősorban a finn tudományos közegben dolgozott, de többéves oktatási tapasztalatot szerzett a *University of California, Los Angeles*en, valamint a bécsi egyetemen s különböző ösztöndíjak révén huzamosabb időt töltött Pozsonyban és Bukarestben is. Az itt ismertetett kötet szerzője kezdeményezte azt a hálózatot, amely 2013 óta *Network for the Environmental History of Dictatorships – NED*-ként vált ismertté, s mára a Helsinkii Egyetemen *Interdisciplinary Hub for the Study of the Environment and Authoritarian Regimes* néven komoly lépést tett az intézményesülés felé. Pál munkásságát a magyar közönség leginkább a közelmúlt egyik legfontosabb magyarországi környezettörténeti témájú eseménye, a *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig* című kötet megjelenése nyomán ismerheti.² Ezt az életutat fémjelzi az is, hogy az itt ismertetett kötetet a Springer kiadói csoporthoz tartozó Palgrave Macmillan adta ki. A kötet hatásának szempontjából nem kevésbé fontos, hogy ebook formátumban is elérhető. Az oldalak elosztását és méretét, a fejezetek tagolását, valamint terjedelmét tekintve is olvasóbarát munkáról van szó.

Ahogy erről a köszönetnyilvánításból, majd két, véletlenül a szövegben felejtett „In this dissertation...” kezdetű mondatból értesülünk, a *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* Pál Viktor a Tamperei Egyetemen 2015-ben megvédett doktori disszertációja alapján készült. Az írás és a kiadás között eltelt évek alatt megjelent ugyan néhány jelentős kötet a 20. század második felének magyarországi és kelet-közép-európai államszocialista környezettörténetével kapcsolatban, Pál bevezetőben tett megállapítása azonban 2018-ban is helytálló: a történettudományban az a kép dominál, hogy az 1945 utáni Kelet-Európában tudatos környezetpusztítás mellett nem sok mindenről érdemes beszélni környe-

1 A recenzált kötet: Pál Viktor: *Technology and the Environment in State Socialist Hungary. An Economic History*. Palgrave Macmillan, ebook, 2017.

2 Horváth 2014.

zettörténet címszó alatt. Ezt a képet Gille Zsuzsa egy évtizeddel ezelőtt megjelent meggyőző és alapos monográfiája, majd Stephen Brain friss szellemű munkája árnyalhatta volna, de nem ez történt.³ Paul Josephson – Pál bevezetőjében alaposan kritizált – nézetei a globális történettudományi gondolkodás szempontjából jelentős *Environmental Histories of the Cold War* című kötetben, Palasik Mária és Borvendég Zsuzsa *Vadhajtások* címmel megjelent környezettörténeti monográfiájában, majd a fenti szerzőket is felvonultató *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe* című kötetben is meghatározóak.⁴ Ezek a munkák az antitotalitárius értelmezés esettanulmányaként írtak a térség humán ökológiájáról.

Két legmarkánsabb állítása révén Pál határozottan szembefordul ezzel a nézőponttal. Először is azt hangsúlyozza, hogy Nyugat-Európa és Észak-Amerika környezeti problémái semmivel sem voltak kisebbek, mint ami a vasfüggöny keleti oldalán dokumentálható. Pál tézise szerint a szennyezés tragikus mértéke alapvetően az ipari tevékenység felfutásához kötődik, ami globális jelenség volt a 19. század második felétől kezdve. A szerző ugyanakkor ezzel nem azt sulykolja, hogy a politikatörténet jelentéktelen volna. Épp ellenkezőleg, rámutat, hogy az 1945 utáni első évtized lég- és folyószennyezésben megnyilvánuló környezeti katasztrófái mögött a növekedési célok álltak, a gazdaságpolitikai prioritások kijelölését pedig geopolitikai hatalmi játszmák és az elitek politikai egyensúlyozása motiválták. Pál az 1960-as és 1970-es évekre vonatkozóan is rámutat mind a konvergencia, mind az eltérések okára. A kötet második, a „keleti blokk” környezettörténetével kapcsolatos, a főárammal szembehelyezkedő érvelése szerint a technológiai kérdésekben érvényesülő kényszerek és a megszülető politikai döntések mellett legalább ilyen jelentős, hogy az 1970-es években a környezetvédelmet támogató kormányzati propaganda formálódott, amely kölcsönhatásba lépett a társadalommal. Ennek végeredménye olyan civil önszerveződés lett, amely végső soron, bár nem feltétlenül tudatosan és tervezetten, de az 1980-as években a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás során konfrontálódott a rendszer egészével. A kötet mindkét problematikát az ipart működtető intézményi szereplők helyzete és döntései felől közelíti meg, s ahogy azt az elmúlt évtizedben Gille Zsuzsa, Germuska Pál és Bódy Zsombor kutatásaiból is láthatjuk, ez a nézőpont megéri a befektetett energiát.⁵ Pál munkája mindezen értenyei és eredményei miatt megkerülhetetlen lesz a korszak iparával és gazdaságtörténetével foglalkozó kutatók, valamint a téma iránt érdeklődő egyetemi hallgatók számára.

A *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* szerkezeti és módszertani választásai azonban mégsem sikerültek igazán harmonikusra. Pál magától értetődőnek vett ugyanis három olyan problémát, amelyek a koncepciójának lényegéhez tartoznak. Mindenekelőtt a címből következik az a kérdés,

3 Gille 2007; Brain 2011.

4 McNeill–Corinna 2010; Olšáková 2016; Palasik–Borvendég 2015.

5 Bódy 2015; Germuska 2015.

hogy a technológia, közgazdaság és környezetszennyezés milyen viszonyban állnak egymással, illetve a mindezekről a területekről való korabeli gondolkodás s ennek változása hogyan befolyásolta ezt a viszonyrendszert. A fejezetekben többször is feltűnik az a tétel, hogy a gazdasági növekedés mint cél a környezetszennyezés fokozódásához vezet. A borsodi ipari viszonyokról szóló esettanulmányok ugyanakkor bemutatják azt is, hogy a technológia és a környezeti tudatosság szinergiát képezhetnek, amelyek a termelés többszörös növekedése esetén is fennállnak. Ezt az ellentmondást a szerző az egyes kutatók életrajzán keresztül és a transznacionális tudásátadás felvillantásával igyekszik feloldani, az egyes részfejezetek azonban nem állnak össze rendszeres magyarázó modellé. A szerző annak ellenére nem használta a *Science and Technology Studies*ként (STS) ismert, Bruno Latour nevével fémjelzett gondolkodásmód által kínált eszközöket, hogy éppen ebben az irányban tett lépéseket. Az STS-látásmód alkalmazói, miként például a Pál által is idézett Gille Zsuzsa, a tudományos mérnöki információ születésének folyamatát és a transzformációs lépéseket elemzik, s ennek során rendre megfigyelik, hogy természeti és kulturális jelenségek között nem létezik éles határvonal. Az ipari környezetszennyezés éppen ilyen hibrid jelenség. Martha Lamp-landnak az 1960-as évek előtti időszak modernitásáról a közelmúltban megjelent monográfiája az STS mellett a performativitás gondolatára épül, vagyis arra, hogy például a közgazdaság-tudományi elképzelések visszahatnak a gazdaság működésére.⁶ Pál a Borsodi Vegyi Kombinát működésének változó reprezentációja kapcsán rámutat erre a hatásra, azonban rendszeres elemzésre ebben a vonatkozásban sem vállalkozik.

Másodsorban, Pál nem rajzol ki pontos választ arra a kérdésre vonatkozóan sem, hogy az egyes kiemelt esetek mit reprezentálnak, mi mire nézve szolgál releváns például, s milyen skálát kell alkalmaznunk az eredmények értékeléséhez. A szerző ugyanis a címben nem, de a szövegben geopolitikai szintű összehasonlításból indul ki. A kötet belső logikája szerint az NSZK környezetvédelmének története reprezentálja a „Nyugatot”, míg Magyarország a „keleti blokkot”. Arra vonatkozóan nem kapunk útmutatást, hogy e két blokkon belül ezek a területek tipikusnak, centrumnak vagy perifériának számítottak-e. Az sem világos, hogy a borsodi régióra vonatkozó esettanulmány hol áll a többi magyarországi terület-ről esetlegesen felállítható modellhez vagy hipotézishez képest.

Harmadrészt, a könyv szerkezete makroszintű áttekintésekre és üzemi, lokális nézőpontú, levéltári adatgyűjtésre épülő fejezetekre oszlik. Előbbiek adják a munka első negyedét, majd a későbbi fejezetekbe is épülnek ilyen elemzések. A mikroszintű elemzés két történetre épül, amelyek egyik főszereplője Miskolc vízellátása és szennyvízproblémája, a másik a Borsodi Vegyi Kombinát környezetszennyezéssel kapcsolatos attitűdje és gyakorlata. A *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* azonban megállt az előtt, hogy a két szint közötti kapcsolatot élővé tette volna. Az államszocialista döntéshozási folyamat

6 The Value... 2016.

és maguk a döntések távoliak maradnak, s nem világos, hogy a kötetben tárgyalt szabályozás milyen pártállami szintű politikai érdekek és kompromisszumok mentén jött létre. Így nem kapunk rá meggyőző választ, hogy miért és hogyan is vált folyamatosan szigorúbbá a vízügyi és környezetvédelmi bírságolás rendszere az 1970-es évek során.

A felsorolt három kérdéskör alaposabb tisztázása még fontosabb köteté tehetne volna Pál munkáját, a hiányok azonban rámutatnak azokra a területekre, amelyeken a további munka nemcsak pontosabb, de az 1970-es évekenél is súlyosabb ökológiai válságba sodródott világunk szempontjából is fontos válaszokat eredményezhet. Pál sokéves adatgyűjtésen alapuló könyve mindazonáltal jelen formájában is érdemes a figyelemre és az alapos olvasásra. Végző soron ugyanis a *Technology and the Environment in State Socialist Hungary* a globális gazdasági trendek súlyára éppúgy felhívja a figyelmet, mint a szabályozás, az egyéni vezetői és kutatói döntések, valamint a civil tudatosság lehetséges kedvező hatásaira.

Hivatkozott irodalom

- Bódy Zsombor 2015, *Enthralled by Size. Business History or the History of Technocracy in the Study of a Hungarian Socialist Factory*. *Hungarian Historical Review*, (4.) 4. 964–989.
- Doubravka Olšáková (szerk.) 2016, *In the Name of the Great Work: Stalin's Plan for the Transformation of Nature and its Impact in Eastern Europe*. Berghahn.
- Germuska Pál 2015, *Unified Military Industries of the Soviet Bloc*. Lexington Books.
- Gille Zsuzsa 2007, *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press, Bloomington.
- Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2014, *Víz és társadalom Magyarországon a közép-kortól a XX. század végéig*. Balassi, Budapest.
- J. R. McNeill – Corinna R. Unger (szerk.) 2010, *Environmental Histories of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Palasik Mária – Borvendég Zsuzsanna 2015, *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956*. Napvilág, Budapest.
- Stephan Brain 2011, *Song of the Forest: Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. University of Pittsburgh Press.
- The Value of Labor 2016, *The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956*. University of Chicago Press.